

Onderzoeksprogramma Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving 'Op zoek naar een nieuw wij in Nederland'

Aanleiding

Sinds 1 december 2008 is de site www.nieuwwij.nl on line, een site die een podium wil zijn van change agents, van mensen die actief zijn in de interculturele/religieuze dialoog en van individuen die in hun dagelijkse activiteiten tegen vragen van (inter) religieuze aard aanlopen en daarmee iets willen doen.

W!J zoekt verbinding op het concrete niveau: daar waar mensen elkaar treffen in hun eigen omgeving. Via gezamenlijke belangen en conflicten komen de drijfveren van mensen aan de orde. Religie wordt daarbij niet als speerpunt van een debat gezien maar als onderdeel van de dagelijkse realiteit. En religie wordt breed opgevat als dat wat vorm, waarde en richting geeft aan het leven. En waarin het verlangen speelt naar een relatie met iets dat onszelf overstijgt, iets 'heiligs'.

De site is een samenwerking van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving (DSTS) met de Interreligieuze Werkplaats en Stichting Echte Welvaart. Parallel aan het project van de site initieert DSTS een vierjarig onderzoeksprogramma dat is afgestemd op de problematiek van de site, en waarin gebruik gemaakt wordt van de onderzoeksmogelijkheden die de site biedt.

De site wordt gefinancierd door VROM. Een teken van het toenemende belang dat wordt gehecht aan het meenemen van de kwesties van religie en levensbeschouwing in het zoeken naar oplossingen voor problemen van wij/zij denken, van uitsluiting en van eenzaamheid die zich in de Nederlandse samenleving op individueel en op maatschappelijk niveau voordoen.

Probleemstelling

Uit een in oktober 2008 in opdracht van het Leger des Heils door Motivaction uitgevoerd onderzoek blijkt dat driekwart van de Nederlanders (74%) van mening is dat steeds meer mensen zich eenzaam voelen door de toenemende individualisering. Steeds meer Nederlanders geven ook aan zichzelf vaak eenzaam te voelen. Een kwart van de ondervraagden (26%) zegt zich weinig verbonden te voelen met mensen in hun omgeving. 14% voelt zich regelmatig buitengesloten en 14 % zegt geen vrienden te hebben. Dat heeft zijn weerslag op gevoelens van welbevinden. Een sociale kring zorgt voor zingeving in het leven en eenzame mensen zijn vaker ontevreden. De behoefte aan zingeving is dan ook gestegen, van een kwart in 2001 (27%) naar een derde in 2008 (34%). Opmerkelijk resultaat van het onderzoek is dat bij de toenemende gevoelens van eenzaamheid de actieve betrokkenheid bij eenzamen is gedaald. In vergelijking met 2003 maken steeds minder mensen zich echt zorgen over eenzame mensen.

TNS/Nipo publiceerde februari 2009 de uitkomsten van vergelijkbaar onderzoek, uitgevoerd in opdracht van de Coalitie Erbij – een groep van maatschappelijke organisaties die zich hebben verenigd om de eenzaamheid in Nederland aan te pakken. Niet ouderen maar jongeren tot 34 jaar blijken zich het vaakst eenzaam te voelen. De oorzaak wordt vooral gezocht in de individualisering van de maatschappij en het afnemende belang van sociale netwerken.

Op maatschappelijk niveau zijn vaste verbanden – politieke, godsdienstige en culturele – verdwenen of lossier geworden. Links en rechts leidt dit tot een zoeken naar nieuwe vormen van wij, in de Nederlandse context van Trots op Nederland en de PVV tot de Lijst Liefde, Coalitie Erbij en de nieuw wij site.

Religie – in alle mogelijke onderscheiden betekenissen – speelt in genese processen van nieuwe vormen van wij een complexe rol. Het is de vraag welke elementen uit de variëteit van religieuze tradities en vormen van individuele spiritualiteit (sociale) binding bevorderen en welke elementen binding in de weg staan. Zeker is dat er sprake is van een polarisatie van in religieuze termen gedefinieerde bevolkingsgroepen in een overigens onoverzichtelijk religieus landschap: tussen moslims en niet moslims, tussen ‘moslimvrienden en ‘moslim critici’ en met name ook tussen ‘seculier’ en ‘religieus’, groepen die zich overigens geen van allen zelf als groep ervaren.

Mechteld Jansen (2008) stelt in *Wij zijn wij dan? Over erkenningen verbondenheid tussen mensen die alles, bijna niets, een beetje of heel veel geloven* de vraag hoe in een Nederlandse samenleving waar allerlei nieuwe vormen van religie ontstaan die nauwelijks georganiseerd zijn nog verbinding gevonden kan worden. Ook tussen mensen die ‘geloven’. Jansen ziet in het zoeken van verbinding - naar een nieuw ‘wij’, naar ‘communitas’, naar een ‘wij’ zonder uitsluiting van anderen - een doel op zich. Dat doel kan volgens haar niet meer gehaald worden langs een weg van instituten, verenigingen of vaststaande collectieve identiteiten, maar alleen door ‘erkenning’ en ‘vertaling’. Mensen willen erkend worden als “mensen met een verhaal, herinneringen, verstrengeld met de verhalen van anderen, als mensen die verantwoordelijkheden durven aan te gaan en beloftes doen aan anderen” (p.85). Om het verhaal van een ieder te begrijpen is er vertaling nodig van wat er over en weer gezegd wordt. Onder vertaling verstaat zij geen omzetting van verhalen en beelden in een standaardtaal maar integendeel ‘veelbeelding’, een uitwisseling van impressies en expressies waarvoor en waardoor je leeft. Alleen op die wijze kunnen de verschillende betekenissen die mensen aan dezelfde woorden hechten worden verhelderd.

Wat maakt een ‘wij’, en vervolgens, wat houdt de samenleving bijeen? Gemeenschappelijke normen en waarden of het streven daarnaar? Het prettige besef dat er niet zoveel is dat ons bindt (Dick Pels, 2008)? Steunberen in de vorm van historisch ontwikkelde sociale instituties om met tegengestelde groepsbelangen en religieuze verschillen om te gaan (Kees Schuyt, 2006)? Een gemeenschappelijke taal of het streven daarnaar? Een moreel Esperanto (Paul Cliteur, 2007)?

De essayist August Hans den Boef (2008) pleit in *God als hype. Dwarse notities over religieus Nederland* voor assimilatie van religieuze en andere particuliere talen in een lingua franca. Sociale cohesie is zijns inziens niet gebaat bij religie als bindmiddel. Religie is een middelpuntvliedende kracht en het je kunnen beroepen op religieuze overtuigingen legitimeert een volkomen los van elkaar bestaan van verschillende monoculturen. In plaats daarvan pleit hij voor een middelpuntzoekend proces als voorgesteld door John Rawls, “waarbij men probeert de formuleringen uit de eigen achtergrond te vertalen in formuleringen die voor de gehele samenleving aanvaardbaar zijn.” (p.180)

Cultivering van particuliere talen en/of de ontwikkeling van een ‘standaard taal’, op dat dilemma in het publieke debat over sociale cohesie spitst het onderzoek zich toe. Het accent

zal daarbij liggen op het verkennen van de mogelijkheden van particuliere talen, op het langs de weg van het verbinden van verschillende talen ontdekken van nieuwe vormen van wij.

Vraagstelling

Een standaard taal als lingua franca is te mager om morele overwegingen, levensvisies, voorkeuren en motieven uit te drukken. Om die functies te vervullen zijn particuliere talen nodig. *Final Vocabularies* in de betekenis die Richard Rorty daaraan in *Contingency, Irony and Solidarity* geeft. Particuliere vocabularia met betekenisvolle idiosyncratische termen helpen mensen hun doen en laten te rechtvaardigen en hun leven zin te geven. Die talen klinken door in het publieke domein. De vraag is of, en hoe ze bijdragen aan sociale cohesie en/of daaraan afbraak doen. Dat zijn de onderliggende vragen van het onderzoek, geoperationaliseerd in onderstaande vraagstellingen:

Welke vormen van 'wij' zijn te onderscheiden in markante cultuurteksten en op internetsites waarop bezoekers met elkaar in gesprek zijn over 'wat ons bindt'.

Welke 'wij vocabularia' zijn specifiek voor particuliere groepen in de huidige Nederlandse samenleving.

Welke vormen van 'niet-ik' zijn te onderscheiden in markante cultuurteksten en op internetsites en welke perspectieven openen die op dat 'wat ons bindt'

Om het gevaar te vermijden van een reproductie van geconstrueerde tegenstellingen tussen seculier en religieus zoeken we niet naar een seculiere taal waarin religieuze ervaringen uitgedrukt kunnen worden maar naar vormen van 'wij' in cultuurteksten. De term cultuurteksten gebruiken we om een labeling van teksten als religieuze, levensbeschouwelijke, politieke, literaire, filosofische of spirituele teksten te vermijden. Onderzoek naar mystiek krijgt een plaats als bron van een mogelijk alternatief voor vormen van wij.

Subvragen in het onderzoek zijn:

Wat zijn de verhalen, woorden, beelden en stijlfiguren die het woord 'wij' ijkten?

Welke existentiële termen (eenzaamheid, liefde, geborgenheid?) komen in meerdere onderzoeksteksten voor en in welke onderscheiden betekenis?

Welke transcendente figuren (elementen buiten het ik die het wij bepalen) spelen een rol?

Wat is heilig en/of taboe voor het betreffende wij?

Wat lijken de verschillende 'wij' vormen op te leveren, bijvoorbeeld aan maatschappelijk engagement, solidariteit, individueel geluk, eenzaamheid, frustratie en polarisatie?

Welke visie wordt ontwikkeld op de bijdrage aan een omvattende gemeenschap?

Tekenen zich in de onderscheiden betekenis van wij-woorden contouren van te onderscheiden levensbeschouwingen af?

Zoeken naar verbondenheid, gemeenschap is in onze postmoderne samenleving een existentiële kwestie geworden (André Lascaris, 1997). En formele taal helpt niet bij het formuleren van antwoorden op existentiële kwesties.

Postmodern aan onze samenleving is het besef dat al onze verbanden historisch gegroeid en in zichzelf contingent zijn. Vond het individu zijn identiteit eerder in de geborgenheid van de groep met haar traditie en door geboorte en cultuur bepaalde geloofsopvattingen, nu staan we voor de keuze uit een voorheen ongekend aantal mogelijkheden om onze eigen identiteit vorm te geven. Theo Witvliet (2003) beoordeelt in *Het geheim van het lege midden* de postmoderne

situatie als in principe positief: "Uiteindelijk is onze identiteit niet onze zorg, maar de ons toegezegde belofte. Persoonlijke identiteit is daarmee gave en opgave tegelijk" (p. 86). De gave ligt besloten in de vaste gegevens van de traditie en de grote verhalen, niet als gestolde waarheid, maar als de constante achtergrond van wat wij steeds opnieuw verwoorden. Onze opgave is de vorming van een narratieve identiteit .

Vanuit de vooronderstelling dat een persoonlijke identiteit een voorwaarde is voor sociale cohesie geldt voor het aangaan en het vormgeven van relaties met anderen wat geldt voor de vormgeving van de eigen identiteit: het doorbreken van de eigen eenzaamheid is gave en opgave en bij de voortschrijdende individualisering meer en meer opgave.

Methode

De problemen van wij/zij denken, van uitsluiting en van eenzaamheid als uitgewerkt in bovengenoemde vragen vereisen een multidisciplinaire aanpak met name vanuit de godsdienstsociologie (vormen van wij), de systematische theologie/filosofie (ontwikkeling normatief kader en conceptualisering van vormen van transcendentie) en vanuit het vakgebied van religie & literatuur (religieuze vocabularia).

Het samenbrengen van de verschillende onderzoeksmethodes in een multidisciplinaire aanpak is een proces van geleidelijke methodiek ontwikkeling. Met het bespreken van onderzoeksresultaten van de participerende onderzoekers en van relevante kernpublicaties uit hun verschillende disciplines (zie als aanzet het hoofdje lopend onderzoek) op maandelijkse seminars wordt daarvoor een kader gecreëerd.

Gegeven de link aan de website www.nieuwwij.nl en gegeven de bredere impact van internet op vormen van nieuw wij zal wordt gestreefd naar een optimaal gebruik van wat W!J als internetomgeving biedt om onderzoeksdata te verzamelen, te ontwikkelen en te presenteren. (zie onder koppeling aan website)

Om de gerichtheid op taal (en mystiek) scherp te stellen zal een zoekzender strategie worden gehanteerd. We willen de veelheid aan stemmen niet terug brengen tot oppervlakkige 'media taal' maar proberen de meest uitgesproken stemmen op te vangen en met zo min mogelijk ruis door te geven. Het streven is daarbij gericht op een zo groot mogelijk bereik en een zo breed mogelijk scala aan stemmen. Alle stemmen tegelijk laten klinken neutraliseert de klanken tot een apathische geluidsmassa. Afstemmen op een overzichtelijk aantal letterlijk spraakmakende internet sites en op markante cultuurteksten kan dienen om de eigen levensbeschouwelijk visie beter te articuleren en om zich bewust te maken van de vormen van wij waarvan men deel uitmaakt of deel wil uitmaken.

Als criterium voor de keuze van de te onderzoeken cultuurteksten geldt dat zij op aansprekende wijze prototypisch een wij-vorm articuleren. Begrijpelijk (te maken) voor (bijna) iedereen maar vooral ook toonaangevend voor mensen voor wie de betreffende teksten bestaansverheldering bieden. Het genre van de teksten is niet relevant. Des te belangrijker is hun literaire gehalte: karakteristieke stijl, typische termen, terugkerende thema's, rijkdom aan woorden en het vermogen visies op 'wat ons bindt' te articuleren.

De inhoud van de levensvisie die in de tekst wordt ugedrukt is alleen van belang in zoverre gestreefd zal worden naar een zo breed mogelijk palet, dat overigens niet noodzakelijk de geijkte labels hoeft te dekken. Datzelfde criterium zal worden gehanteerd voor de selectie van concrete, particuliere wij-vormen. Modelmatig is op voorhand een veelvoud aan wij-vormen

te onderscheiden op basis van voor de hand liggende dimensies als inclusief /exclusief; universeel/particulier; agapé gedreven/gebaseerd op eros; incidenteel/duurzaam; gegeven/gekozen; hiërarchisch/egalitair; functioneel/arbitrair; heterogeen/homogeen; en geestverwant/samen levend. Maar modellen zijn abstracties. In het leven en in de literatuur overlappen ze elkaar. Los daarvan spelen in sociale relaties meer factoren en kunnen de polen verkeren. Niettemin bieden genoemde dimensies een globale toetssteen voor de reikwijdte van het scala aan wij-vormen.

Doel van het onderzoek

De gave van traditie en grote verhalen heeft zich vermenigvuldigd in een veelvoud aan tradities en verhalen. Dat is niet alleen gelukkig. Het maakt het kiezen moeilijker en de eigen traditie evident arbitrair. Met het W!J onderzoek wil DSTS bijdragen aan het gestructureerd aanbieden van verhalen en tradities over ‘wat ons bindt’. Opdat mensen makkelijker die vormen van wij vinden die voor hen werken. Wij-vormen die bij elkaar bijdragen aan het goede leven voor allen.

Koppeling aan website

De uitdaging is om het onderzoek van meet af aan zo in te richten dat mogelijkheden die W!J als internetomgeving biedt om onderzoeksdata te verzamelen, te ontwikkelen en te presenteren optimaal worden benut.

Verkeer op en content van de site vormen een bron van onderzoek. Hiervoor is contact opgenomen met Maarten de Rijke, hoogleraar informatica (ISLA UvA). Zijn groep is bereid studenten te stimuleren om in het kader van een stage of van een studieopdracht hun kennis en kunde ten aanzien van de technische mogelijkheden van geavanceerd internet taalonderzoek ten gunste van het project in te zetten. Onder leiding van één van zijn medewerkers, Valentin Jijkoun, gaat een drietal studenten (Hans van 't Woud, Robert Kooij en Tyrone Vriesde) meteen voorjaar 2009 aan het werk om een systeem te ontwerpen dat een website kan scannen op woorden die kernwoorden blijken in de vocabulaires van de onderzochte wij-vormen. Deze tool maakt ook een vergelijking mogelijk van het wij-vocabulaire van de W!J site met het wij van andere voor het onderzoek naar nieuwe wij vormen interessante sites.

Wat de creativiteit van de informatiekunde studenten in de loop van het onderzoek verder nog allemaal zal opleveren valt niet te voorspellen. Zeker is wel dat het ‘nieuwe wij’ van de samenwerking tussen religiestudies en informatiekunde van beide kanten als zeer positief wordt ervaren.

Ingewikkelder is de integratie van onderzoekstools in de site zelf. Het inbouwen van onderzoekstools is een kostbare aangelegenheid. Idealiter houdt het ontwikkelen en inbouwen van software gelijke tred met de ontwikkeling van een theoretisch kader, maar een flexibele invoering is vele malen duurder dan een eenmalige totaal aanpak. De onderhandelingen over één en ander zullen voor 1 april worden afgerond. Uiterlijk 1 mei wordt de pagina onderzoek ingevuld. De onderdelen die met voorrang geïntroduceerd zullen worden zijn de presentatie van het onderzoek en het onderzoeksteam, achtergrondartikelen bij de thema's van de maand en het inspiratiepaspoort.

Het idee van het inspiratiepaspoort houdt in dat bezoekers maandelijks een keuze kunnen maken uit aansprekende tekstfragmenten die het onderzoeksteam maandelijks op de site plaatst. Die teksten kunnen ze downloaden in een persoonlijk inspiratie paspoort. De thema's waarop tekstfragmenten worden gezocht zijn thema's die uit het literatuuronderzoek opkomen. Vier keer per jaar zal ook het thema van de site het uitgangspunt vormen. Om de interactiviteit van de site te verhogen maar ook inhoudelijk om een groter corpus van relevante teksten op te bouwen zullen thema's tijdig worden aangekondigd zodat ook bezoekers teksten kunnen aandragen.

De inspiratiepaspoorten zijn voor het onderzoek van belang om patronen van tekstkeuze te kunnen signaleren. Om die te kunnen koppelen aan categorieën van bezoekers is het nodig bezoekers te vragen om zich te registreren en om daarmee tegelijk toestemming te verlenen aan het (geanonimiseerd) gebruik van hun gegevens. Op de langere termijn maakt dat ook het registreren van gedrag van individuele bezoekers over de gehele site mogelijk. En het uitschrijven van enquêtes op uit het onderzoek voortkomende hypothesen.

Om de participatie van bezoekers aan enquêtes en aan het downloaden van teksten voor het eigen inspiratie paspoort te vergroten is het idee om activiteiten te belonen met 'spaarpunten' voor gearrangeerde live ontmoetingen. Dat zou dan meteen de link kunnen zijn met de activiteiten van Stichting Echte Welvaart.

Lopend onderzoek

Binnen verschillende disciplines wordt onderzoek gedaan naar vormen van wij. Dat heeft een stroom aan publicaties opgeleverd. Hieronder een eerste selectie van teksten uit verschillende disciplines, ter bespreking op de maandelijks seminars.

Sociologie:

Willem Schinkel. *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement, 2007 (2008 tweede verbeterde druk). Hoofdstuk 5, "Habeas Corpus; Wie 'wij'?" (p.183-232) en hoofdstuk 10, "Postscriptum: over transcendentale illusies & de integriteit van het denken". (p. 459-476).
Mogelijk alternatief: *De gedroomde samenleving*, de recent verschenen populaire versie van *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*.

In de inleiding beschrijft Willem Schinkel zijn boek als "een zoektocht naar de betekenis van 'integratie' en 'samenleving', naar de betekenis van een 'wij'". Het boek biedt een heldere geschiedkundige beschrijving van sociologische stromingen tot op de somatische sociologie, de in de negentiende eeuw opkomende stroming waarin het sociaal geheel als lichaam wordt gedacht. Maar eerst en vooral biedt het boek een scherpzinnige exercitie in denken buiten de kaders van de dominante integratie discussie. De sociologie van de < integratie> – een begrip dat Schinkel met meerdere concepten die het zicht belemmeren op wat gaande is consequent in brackets plaatst – geeft zijns inziens een zegel van goedkeuring aan sociaal exorcisme van <niet geïntegreerden>. Wat ze vergeet is dat de samenleving geen moreel feit is maar een productieve 'confictie'. Confictie is een van de woorden die Schinkel zelf aanmaakt en omschrijft als "de fictie van een 'con', van een 'met' of een 'samen'. Het hedendaagse 'wij' wordt zijns inziens vrijwel exclusief vormgegeven in fixatie op een residuele identiteit, op mensen die 'buiten de maatschappij' zouden staan. Integer denken impliceert in deze tijd van

sociale hypochondrie een omkering van het gangbare perspectief, “zodat al het goedbedoelde <integratie> streven zichtbaar wordt als grensbewaking en differentiestabilisator, juist *als* en *in* het streven unificator en eenheidskatalysator te zijn.” (p.472) Het is de ontwrichting van grensbewakende categorieën als ‘links’ en ‘rechts’, ‘modern’ en ‘religieus’, die uitnodigt tot en een goede aanzet geeft voor een nieuwe theorie van het sociale. Schinkel omschrijft theorie daarbij als een wijze van zien en zijn nieuwe vocabulaire als een observatiemodus: “Taal geeft ruimte aan de wereld, en een ander vocabulaire maakt een andere ruimte, maakt een wereld van verschil – verschil, niet identiteit.” (p. 473)

Filosofie:

Jan Verplaetse. *Het morele instinct. Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal..* Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds, 2008. Hoofdstuk 1, “De Hechtingsmoraal” (p. 13-71) en “Besluit” (p. 286-292).

Jan Verplaetse is hoogleraar filosofie aan de Universiteit Gent. In zijn recente boek *Het morele instinct* gaat hij in op de oorsprong en ontwikkeling van onze moraal. Hij verklaart moreel gedrag als uitkomst van vijf morele systemen, waarvan er slechts één, de beginselen moraal, rationeel is. De andere vier (de hechtingsmoraal, de geweldmoraal, de reinigingsmoraal en de samenwerkingsmoraal) berusten vooral op biologische, automatische en emotionele processen. Voor ons onderzoek is met name het hoofdstuk over de hechtingsmoraal direct relevant. Verplaetse beschrijft de herkomst van onze hechtingsmoraal als een biologische gegevenheid, die los van de culturele omgeving, diep verankerd is in het menselijk lichaam. Mensen streven naar ‘hechting’ en ‘verbondenheid’, in eerste instantie met familie, maar vervolgens ook met vrienden en andere anderen. Empathie, volgens Schopenhauer de basis van alle moraal, is volgens Verplaetse een neurobiologisch gegeven. De hechtingsmoraal gedijt pas bij wederzijdse erkenning, “wanneer beide in elkaar een verwantschap ontdekken en ervaren, hoe minimaal die ook is”. (p. 71). Het boek verschuift op interessante wijze de focus van culturele diversiteit naar biologische gegevenheden. Culturele processen kunnen morele instincten wel uitschakelen, onderdrukken, versterken of omleiden, maar biologische gegevens verklaren waarom diverse culturele gedragingen (zoals hechting) zo algemeen zijn. (p. 289).

Psychologie:

Selectie van artikelen uit *Journal of Community Psychology* (zie lijst van geraadpleegde literatuur)

Verschillende onderzoekers op het gebied van de gemeenschapspsychologie zoomen in op de postmoderne zoektocht naar ‘gemeenschap’ en de rol die religie/spiritualiteit hierbij speelt. Religie en spiritualiteit zijn lange tijd vermeden in psychologisch onderzoek. De auteurs van deze artikelen pleiten voor een verbinding tussen de onderzoeksgebieden van de gemeenschapspsychologie en theologie: “In our efforts to understand what makes a community, I believe that we have overlooked at least one critical ingredient – the sacred” (Pargament, p. 22). De gemeenschapspsychologie beschrijft de maatschappij waarin de rol van de gemeenschap verzwakt is geraakt, en eenzaamheid en isolatie veelvuldig voorkomen. De verschillende auteurs hanteren een brede opvatting van ‘spiritualiteit/religie: “het menselijke verlangen naar een relatie met iets dat ons overstijgt, iets ‘heiligs’”. Dit menselijke verlangen vatten zij niet alleen op in individuele termen, maar juist in termen van relaties en gemeenschappen. Mensen willen uitdrukking geven aan diepste waarden en de verhalen

waarmee ze leven. Geïnspireerd door die verhalen, parabels, literaire figuren, symbolen en rituelen zoeken mensen naar verbinding en gemeenschap. De verschillende artikelen bieden een brede kijk op de verbinding van gemeenschapspsychologische en theologische perspectieven.

Nieuwe Media:

Heidi Campell. "Considering spiritual dimensions within computer-mediated communication studies" in: *New Media Society* 7 (2005), 110 – 134.

Campbell beschrijft in dit artikel de verschillende functies die het internet kan vervullen voor de gebruikers: een informatieruimte, een sociale ruimte en een identiteit workshop. De nadruk ligt echter op "how the internet is used as a spiritual tool, religious identity, a space for personal spiritual pursuits and a social spiritual support sphere" (p. 129). Campbell laat in dit artikel zien dat internet bestudeerd kan worden als een 'sacramental space', een levendige ontmoetingsplaats waar mensen hun geloof kunnen ontvouwen en gezamenlijk kunnen zoeken naar religieuze identiteiten en 'meaning', bijvoorbeeld binnen 'spiritual communities'. Dit artikel biedt een ingang om de uitgangspunten te bespreken van de W!J-website, die ook een ontmoetings- en uitwisselingsplek wil zijn van mensen met verschillende religieuze en levensbeschouwelijke achtergronden.

Theologie:

Erik Borgman. *Want de plaats waarop je staat is heilige grond. God als onderzoeksprogramma*. Amsterdam: Boom, 2008. Hoofdstuk 4.

Borgman betoogt dat een gemeenschap geen ware gemeenschap kan zijn als zij haar middelpunt niet buiten zichzelf vindt, dat wil zeggen zichzelf in dienst weet van iets dat niet in de eigen gemeenschappelijkheid opgaat of daar een uitdrukking van is. Het heilige dat de gemeenschap in Durkheimiaanse zin bij elkaar houdt is tegelijkertijd transcendent aan de gemeenschap.

Amsterdam, 20 maart 2009

Lijst van geraadpleegde literatuur:

- Achterhuis, Hans. “Verschil moet er zijn! Omgaan met echte en vermeende tegenstellingen”, In: Irene Geerts (red.), *Wat ons bindt*. Amsterdam: VU Podium en De Rode Hoed, 2007.
- Alexander, H.A., “Moral education and liberal democracy: spirituality, community, and character in an open society”, In: *Educational theory* Volume 53, No. 4 (2004), 367 – 388.
- Bauman, Zygmunt, *Community, Seeking safety in an insecure world*. Cambridge: Polity Press, 2001.
- Bekkenkamp, Jonneke. “Driemaal de woordwaarde. Creativiteit bij Wislawa Szymborska, Patricia De Martelaere en Julia Cameron” in: Desiree Berendsen e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie. Deel VIII*. Zoetermeer: Meinema, 2005.
- Bekkenkamp, Jonneke. “Violence and Final Vocabularies: On Mapping Actual Hopes and Beliefs”, in: Jonneke Bekkenkamp and Yvonne Sherwood. *Sanctified Aggression. Legacies of Biblical and Post-Biblical Vocabularies of Violence*. Londen/New York: Clark International, 2003.
- Berreby David. *Us and Them: Understanding your tribal mind*. New York: Time Warner Book Group, 2005.
- Benjamin, Walter, “‘Das Gespräch’ en andere teksten over taal en stilte”, in: *Gesammelte Schriften*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.
- Boef, August Hans den. *God als hype. Dwarse notities over religieus Nederland*. Amsterdam: Van Genneep, 2008.
- Borgman, Erik. *Want de plaats waarop je staat is heilige grond. God als onderzoeksprogramma*. Amsterdam: Boom, 2008.
- Borgman, Erik. *Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur*. Kampen: Klement Pelckmans, 2006.
- Buber, Martin. *Ich und Du*. Heidelberg, 1983
- Brandsma, Bart. “Onderzoeksproject DSTS 2009-2012. Op zoek naar een nieuw wij (werktitel). Bindmiddelen en obstakels voor binding in het Nederlandse religieuze landschap”, Culemborg 2008.
- Campell, Heidi. “Considering spiritual dimensions within computer-mediated communication studies”, *New Media Society* 7 (2005), 110 – 134
- Certeau, M. de, *La fable mystique XVIe-XVIIe siècle*. Paris: Gallimard, 1982.
- Chile, L.M., Simpson G. “Spirituality and community development: Exploring the link between the individual and the collective”, In: *Community Development Journal* Vol 39 No. 4 (2004), 318-331.
- Cliteur, Paul. *Moreel Esperanto. Naar een autonome ethiek*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2007.
- Cruz, Suan Juan de la, *Obras completas*. Madrid: Apostolado de la Prensa, 1966.
- Dekker, G., Bernts, T., Hart, J., *God in Nederland*, Kampen: Ten Have, 2007.
- Dohmen, Joep. *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2007.
- Dokecki, P., Newbrough, J, O’Gorman, R., “Toward a community oriented action research framework for spirituality: community psychological and theological perspectives”, In: *Journal of Community Psychology* Vol. 29, No. 5 (2001), 497 – 519.
- Drees, Willem. “Met of zonder god: tussen monomythe en polyethiek”, In: Irene Geerts (red.), *Wat ons bindt*. Amsterdam: VU podium en De Rode Hoed, 2007.
- Duyvendak, Jan Willem & Hurenkamp, Menno (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Van Genneep, 2004.

- Duyvendak Jan Willem, Hurenkamp Menno. *Kiezen voor de kudde*, Amsterdam:Van Gennepe, 2004.
- Geerts, Irene (red.), *Wat ons bindt*. Amsterdam: VU podium en De Rode Hoed, 2007.
- Hill, J. "A rationale for the integration of spirituality into community psychology", *Journal of Community Psychology* Vol. 28, No. 2 (2000), 139-149.
- Graste, J.M.G.A. 'Spirituele filosofie en de ziel: mystieke oerteksten met Simone Weil als gids' (diss), Utrecht, 2008.
- Groot, C.N. de, 'The Church in Liquid Modernity: A Sociological and Theological Exploration of a Liquid Church', in: *International Journal for the Study of the Christian Church* 6 (2006): 91-103.
- Groot, C.N. De, "Three types of Liquid Religion. In: *Implicit Religion* 11.3 (2008), 277 – 296.
- Haardt, Maaike de. "Voor altijd, voor altijd.... Over ambivalentie als theologische deugd", in: Stefan Gärtner en anderen, *Bandeloos*, Nijmegen, Valkhof Pers, 2005, 90-107, 2008.
- Hammarskjöld, D. *Merkstenen*, (vert. R. Boshouwers), Nijmegen 198.
- Jansen, Mechteld. *Wie zijn wij dan? Over erkenning en verbondenheid tussen mensen die alles, bijna niets, een beetje of heel veel geloven*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2008.
- Harskamp, A. van, *Het nieuw-religieuze verlangen*, Kampen: Kok, 2000.
- Kalsky Manuela, André Lascaris en Leo Oosterveen (red.), *Bouwen met los zand. Theologische reflecties op verschil en verbondenheid*. Zoetermeer: Meinema 1997 (DSTS cahier nr. 7).
- Kalsky Manuela, Barbara Leijnse en Leo Oostveen. *Het heil op de hielen. Over de belofte van het vervulde leven*. Nijmegen: DSTS, 2003.
- Kalsky, Manuela. "Vreemdgaan als deugd. Gedachten over 'de vreemde' in postkoloniaal perspectief", In: Manuela Kalsky e.d. (red.), *Het heil op de hielen*. Nijmegen, 2003.
- Lascaris, André. "Elkaar in het gelaat zien. Zoeken naar verschillen die de ander niet uitsluiten", in: Manuela Kalsky e.a. (red.), *Bouwen met los zand*. Zoetermeer: 1997.
- Korte, A.M., 'Van generatie op generatie. Bloedverwantschap in de religieuze verbeelding', in: A.-M. Korte, F.Vosman, Th. de Wit (red), *De ordening van het verlangen*, Zoetermeer 1999.
- Lascaris, André, Leo Oosterveen en Ad Willems (red.). *Scherven brengen geluk. Identiteit en geloven in een wereld van verschillen*. Zoetermeer: De Horstink. (DSTS Cahier nr. 6), 1996.
- Pannikar, R., Trinität. *Über das Zentrum menschlicher Erfahrung*, Kösel, 1993.
- Pargament, K. , "The Sacred Character of Community Life", In: *Community Psychology* 41 (2008), 22-34.
- Mommaers, P., "De functie van taal in de mystieke beleving volgens de "Brieven" van Hadewijch", in: *OGE* 61 (1987), 135-162.
- Motivaction. *Geloof jij dat jij betrokken bent? Sociale issues in de samenleving. Onderzoek door Motivaction in opdracht van het Leger des Heils*. Amsterdam, oktober 2008.
- Otto, R., *Das Heilige: über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationales*, München, 1963.
- Pels, Dick. *Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008.
- Pisters, P. & Staat, W. (red), *Shooting the Family: Transnational Media and Intercultural Values*, eds. P. Pisters & W. Staat, Amsterdam 2005.
- Rawls, John. *Collected Papers*. Cambridge: Harvard University Press, 1999.
- Sacks, Jonathan. *The Dignity of Difference: How to Avoid the Clash of Civilizations*. New York: Continuum, 2002.
- Rorty, Richard, *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge: University Press, 1989.
- Santa Teresa de Ávila, *Obras de Santa Teresa de Jesús*. Madrid: Apostolado de la Prensa, 1951.

- Sarason, S., "Concepts of spirituality and community psychology", In: *Journal of Community Psychology* Vol. 29, No. 5 (2001), 599-604.
- Schinkel, Willem. *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement, 2007.
- Schukkink, J., 'De Suryoye, een verborgen gemeenschap. Een historisch-antropologische studie van een Enschedese vluchtelingengemeenschap afkomstig uit het Midden-Oosten' (diss), Amsterdam, 2003.
- Schuyt, Kees, *Steunberen van de samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Taylor, Ch., *Sources of the Self. The making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Taylor, Ch., *A Secular Age*, Londen, 2007.
- Verplaetse, Jan. *Het morele instinct*. Met name eerste hoofdstuk over hechtingsmoraal.
- Waaijman, K., *The Mystical Space of Carmel*. Leuven: Peeters, 1999.
- Waaijman, K., *Spiritualiteit: vormen, grondslagen en methoden*, Kampen, 2000.
- Swenson, Donald. *Religion and Family Links. Neofunctionalist reflections*. New York: Springer, 2008.
- Witvliet, Theo. *Het geheim van het lege midden - Over de identiteit van het Westers christendom*- Zoetermeer: Meinema, 2003.